

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΘΕΩΡΙΕΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

1.1 Εισαγωγή

Το πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων απασχολεί την οικονομική επιστήμη αρκετές δεκαετίες. Τα τελευταία 20-30 χρόνια η ενασχόληση αυτή είναι συστηματική και έχει οδηγήσει στη συγκρότηση επιμέρους οικονομικών κλάδων, όπως η αστική και περιφερειακή οικονομική, η περιφερειακή ανάπτυξη και η περιφερειακή πολιτική. Παρά το γεγονός αυτό και παρά τον πλούτο των προσεγγίσεων, η οικονομική επιστήμη δεν έχει καταφέρει ακόμη να δώσει μια ενιαία και καθολικά αποδεκτή θεωρία για τις περιφερειακές ανισότητες. Τι προκαλεί τελικά σε μια οικονομία περιφερειακές ανισότητες; Είναι στη φύση των οικονομιών της αγοράς να αυξάνουν ή να μειώνουν τις ανισότητες; Εύλογα ερωτήματα σαν αυτά, παρότι έχουν μεγάλη σημασία για την άσκηση πολιτικών, δεν έχουν απαντηθεί με ενιαίο τρόπο από τις διάφορες σχολές σκέψης.

Για παράδειγμα, στις δεκαετίες του 1940 και του 1950 η οικονομική προσέγγιση του χώρου και των περιφερειακών ανισοτήτων στηρίχθηκε σε έννοιες όπως οι εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας στην παραγωγή, το κρίσιμο μέγεθος αγορών ή πολιτικών, οι χωρικές και κλαδικές διασυνδέσεις και το επίπεδο ανάπτυξης (Rosenstein-Rodan, 1943· Fleming, 1955· Williamson, 1965· Myrdal, 1957· Perroux, 1955, 1970· Hirschman, 1958). Όμως, στις μετέπειτα δεκαετίες και μέχρι πρόσφατα, η βιβλιογραφία κατακλύστηκε από εργασίες, υποδείγματα και προσεγγίσεις που στηρίζονταν στις νεοκλασικές υποθέσεις των σταθερών οικονομιών κλίμακας στην παραγωγή και, συνεπώς, του πλήρους ανταγωνισμού στις αγορές προϊόντων και εργασίας. Ο Krugman (1993α) αναφέρει ότι περίπου το 1960 έγινε

μια τομή στη βιβλιογραφία της ανάπτυξης και των ανισοτήτων. Πριν από το 1960 οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούσαν πως οι οικονομίες κλίμακας στην παραγωγική δραστηριότητα ήταν βασικό στοιχείο των μηχανισμών της ανάπτυξης, ενώ μετά το 1960 παρατηρήθηκε μια συνεχώς αυξανόμενη τάση υιοθέτησης υποδειγμάτων γενικής ισορροπίας με σταθερές αποδόσεις κλίμακας. Αυτά τα υποδείγματα δεν απέκλειαν ρητώς την πιθανότητα ύπαρξης εσωτερικών ή εξωτερικών οικονομιών κλίμακας, απλώς αγνοούσαν (για λόγους που θα εξετάσουμε παρακάτω) το όλο θέμα.

1.2 Η αντιπαράθεση δύο βασικών ιδεών και ρευμάτων

Η διαφορά μεταξύ των δύο προσεγγίσεων τόσο στο επίπεδο της ανάλυσης όσο και στο επίπεδο των πολιτικών ήταν πολύ σημαντική.¹ Η πρώτη προσέγγιση, που θα την ονομάσουμε, χάριν συντομίας, *οικονομική της συσσώρευσης*, υποστήριζε σε γενικές γραμμές ότι οι δυνάμεις της αγοράς δημιουργούν εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας και, συνεπώς, ενισχύουν τις τάσεις συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων στο χώρο. Στο επίπεδο της πολιτικής, αυτό συνεπάγεται δύο πράγματα: πρώτον, υποδηλώνει μια αναγκαιότητα σχεδιασμού αναπτυξιακών πολιτικών για τις περιοχές σε υστέρηση και, δεύτερον, θεωρεί απαραίτητο αυτές οι πολιτικές να ακολουθούν έναν συνολικό σχεδιασμό και να έχουν ένα κρίσιμο μέγεθος, ώστε να μπορέσουν να αντισταθμίσουν τις δυνάμεις της αγοράς και να δώσουν την αναγκαία ώθηση στις λιγότερο αναπτυγμένες περιφέρειες (ή χώρες). Αυτό εκφράστηκε καθαρά τόσο με τη θεωρία της μεγάλης ώθησης του Rosenstein-Rodan (big push theory) όσο και με την ανάλυση του Hirschman για τη σημασία των διασυνδέσεων των κλάδων της οικονομίας (forward and backward linkages) στην επιλογή αναπτυξιακών πολιτικών.

Από την άλλη πλευρά, η *νεοκλασική προσέγγιση*, όπως δομήθηκε σταδιακά, δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τα αίτια των διαφορών στα επίπεδα ανάπτυξης.² Αντίθετα, ασχολήθηκε με τους μηχανισμούς ισορροπίας,

1. Για μια επισκόπηση των θεωριών, βλ. Fisher και Nijkamp, 2014· Capello και Nijkamp, 2009· Pike κ.ά., 2006· OECD, 2009· Cheshire και Duranton, 2004· Dicken και Lloyd, 1990.

2. Σε αρκετές περιπτώσεις οι διαφορές αυτές θεωρούνται προσωρινές ή αποδίδονται στην ελλιπή λειτουργία των αγορών.

προβλέποντας πως υπάρχουν τουλάχιστον τρεις μηχανισμοί στην οικονομία που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε εξάλειψη των περιφερειακών ανισοτήτων και ισόρροπη ανάπτυξη.

Ο πρώτος μηχανισμός έχει σχέση με την τεχνολογία της παραγωγής, η οποία σε πλήρως ανταγωνιστικές αγορές (μια υποχρεωτική υπόθεση για το νεοκλασικό υπόδειγμα) χαρακτηρίζεται κατ' ανάγκη από σταθερές αποδόσεις κλίμακας (δηλαδή, μια ταυτόχρονη αύξηση της εργασίας και του κεφαλαίου κατά 1% οδηγεί σε μια ισόποση αύξηση 1% του προϊόντος). Αυτού του είδους οι τεχνολογίες εκφράζονται μαθηματικά από συναρτήσεις παραγωγής Cobb-Douglas,³ οι οποίες όμως χαρακτηρίζονται από φθίνουσα παραγωγικότητα του κεφαλαίου.⁴ Αυτό πρακτικά σημαίνει πως καθώς το κεφάλαιο (ή οι επενδύσεις) αυξάνεται, *ceteris paribus* η παραγωγικότητα μειώνεται. Με βάση την ιδιότητα του νεοκλασικού υποδείγματος, ο Solow (1956) κατέληξε στο συμπέρασμα πως από τη φύση τους οι αγορές οδηγούν τις οικονομίες σε σύγκλιση, καθώς η παραγωγικότητα του κεφαλαίου θα είναι κατ' ανάγκη μεγαλύτερη στις λιγότερο αναπτυγμένες οικονομίες (δηλαδή, σε αυτές με λιγότερο κεφάλαιο). Μεγαλύτερη παραγωγικότητα κεφαλαίου όμως συνεπάγεται *ceteris paribus* υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης· αυτό είναι το ζητούμενο και επιτυγχάνεται χωρίς την άσκηση παρεμβατικών πολιτικών.

Ο δεύτερος μηχανισμός σύγκλισης στηρίζεται στο διαπεριφερειακό εμπόριο και έχει αναπτυχθεί από τον Hekscher και τον Ohlin στο ομώνυμο υπόδειγμα.⁵ Εδώ η βασική ιδέα είναι ότι δύο περιφέρειες οι οποίες συνάπτουν εμπορικές σχέσεις θα εξειδικευτούν σε προϊόντα που κάνουν εντατική χρήση του συντελεστή παραγωγής, τον οποίο διαθέτουν σε σχετική αφθονία. Ο λόγος είναι απλός: η σχετική αφθονία του συντελεστή παραγωγής (εργασίας ή κεφαλαίου) εξασφαλίζει ότι αυτός θα είναι διαθέσιμος σε χαμηλό κόστος. Συνεπώς, η εξειδίκευση σε προϊόντα που τον χρησιμοποιούν εντατικά εξασφαλίζει συνολικά χαμηλό κόστος παραγωγής, ανταγωνιστικές τιμές και συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι της άλλης περιφέρειας. Το υπόδειγμα αυτό επεκτάθηκε στη συνέχεια με τη συμβολή του Samuelson, ο οποίος υποστήριξε πως το διαπεριφερειακό εμπόριο οδη-

3. Της μορφής: $Y = A K^a L^{1-a}$.

4. $(Y/K) = A(L/K)^{1-a} \rightarrow \partial(Y/K)/\partial K < 0$.

5. Για μια ανάπτυξη του υποδείγματος σε περιφερειακό επίπεδο, βλ. Moroney και Walker, 1966.

γεί σε εξίσωση των αμοιβών της εργασίας και του κεφαλαίου μεταξύ των περιφερειών. Πώς συμβαίνει αυτό;⁶ Απλούστατα, μέσω της εξειδίκευσης και της ανταλλαγής. Καθώς μια περιφέρεια εξειδικεύεται όλο και περισσότερο και εξάγει το προϊόν που χρησιμοποιεί εντατικά τον φθηνό συντελεστή παραγωγής, η ζήτηση για αυτόν το συντελεστή σταδιακά θα αυξηθεί και, συνεπώς, η αμοιβή του θα βελτιωθεί. Εφόσον εξακολουθεί να είναι φθηνότερος από ό,τι στην άλλη περιφέρεια, η χρήση του θα εξακολουθεί να αυξάνεται με την παραγωγή και τις εξαγωγές. Η διαδικασία αυτή εξειδίκευσης και εξαγωγών θα συνεχιστεί μέχρι οι συντελεστές παραγωγής (και τα προϊόντα) να έχουν την ίδια τιμή και στις δύο περιφέρειες. Βλέπουμε ότι και σε αυτό το υπόδειγμα η σύγκλιση των αμοιβών των συντελεστών (συνεπώς, και των εισοδημάτων) επέρχεται αυτόματα από τη λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς, χωρίς την ανάγκη παρεμβατικής πολιτικής.

Ο τρίτος μηχανισμός σύγκλισης στηρίζεται στην κινητικότητα της εργασίας στο χώρο, δηλαδή στη μετανάστευση. Σύμφωνα με τη νεοκλασική προσέγγιση,⁷ στο βαθμό που η κινητικότητα της εργασίας, είναι απρόσκοπτη, το εργατικό δυναμικό θα τείνει να μετακινείται από περιοχές με χαμηλές αμοιβές εργασίας σε περιοχές με υψηλές αμοιβές εργασίας. Στις πρώτες η μετανάστευση προκαλεί ελλείψεις στην αγορά εργασίας, σπρώχνοντας έτσι τις αμοιβές προς τα επάνω, ενώ στις δεύτερες αυξάνει την προσφορά εργασίας, πιέζοντας τους μισθούς προς τα κάτω. Στο βαθμό που εξακολουθούν να υπάρχουν μισθολογικές διαφορές μεταξύ περιφερειών, η μετανάστευση θα συνεχίζεται, οδηγώντας τελικά σε σύγκλιση τις αμοιβές. Παρατηρούμε ότι και σε αυτή την περίπτωση το οικονομικό σύστημα εξισορροπεί τις χωρικές του ανισοροπίες χωρίς τη βοήθεια παρεμβατικών πολιτικών.

Κλείνοντας την περιληπτική παρουσίαση των δύο προσεγγίσεων θα υποστηρίξαμε ότι μια σημαντική διαφορά τους είναι η οπτική γωνία της κάθε σχολής σε σχέση με τη δυνατότητα άσκησης πολιτικής. Ενώ η νεοκλασική προσέγγιση περιγράφει τους μηχανισμούς οι οποίοι (με βάση κάποιες υποθέσεις) θα οδηγήσουν σε ισόροπη ανάπτυξη, οι θεωρίες της μεγάλης ώθησης, της ασύμμετρης ανάπτυξης και της συσσωρευτι-

6. Αν και η διαγραμματική ή η μαθηματική απόδειξη είναι σχετικά απλή, εδώ θα προτιμήσουμε μια πιο σύντομη περιγραφική ερμηνεία.

7. Για το τεχνικό και αναλυτικό μέρος της προσέγγισης, βλ. Πετράκος, 1993.

κής αιτιότητας επικεντρώνονται στα μέτρα πολιτικής που θα επιτρέψουν στις περιοχές με υστέρηση να αναπτυχθούν. Με μια έννοια, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η νεοκλασική προσέγγιση διακηρύσσει το τέλος ή την ελαχιστοποίηση των παρεμβατικών πολιτικών, αναδεικνύοντας τη συμβατότητά της με το φιλελευθερισμό, που δίνει ιδιαίτερη σημασία στην ατομική ευθύνη, υποβαθμίζοντας και ελαχιστοποιώντας τη σημασία της συλλογικής δράσης.

1.3 Η άνοδος των νεοκλασικών οικονομικών

Αν και οι απόψεις του Myrdal και του Hirschman εξακολούθησαν να αναφέρονται στη βιβλιογραφία και σε αρκετά εγχειρίδια περιφερειακής οικονομικής (περισσότερο στην Ευρώπη και με φθίνοντα λόγο στη Βόρεια Αμερική), γεγονός είναι ότι η ανάπτυξη της οικονομικής βιβλιογραφίας υπήρξε μετά το 1960 ανισοβαρής, τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Ασφαλώς αρκετοί πανεπιστημιακοί δάσκαλοι και ερευνητές εξακολούθησαν να έλκονται από τις ιδέες της πρώτης αυτής γενιάς οικονομικών θεωριών για το χώρο και τις ανισότητες, όμως οι εργασίες τους δεν χαρακτηρίζονταν από την επιστημονική αυστηρότητα και το φορμαλισμό των υποδειγμάτων μερικής ή γενικής ισορροπίας βάσει των οποίων έχει πλέον καθιερωθεί να γίνεται ο διάλογος στην οικονομική επιστήμη.

Ποιοι λόγοι οδήγησαν σε αυτή την επικράτηση των νεοκλασικών προσεγγίσεων στην περιφερειακή οικονομική επιστήμη μετά το 1960 και πώς αυτή η κατάσταση άρχισε σταδιακά να αλλάζει από τις δεκαετίες του 1980 και του 1990; Για να απαντήσουμε στο πρώτο ερώτημα, θα πρέπει να πούμε ότι η αντεπίθεση των νεοκλασικών οικονομικών [αντεπανάσταση, κατά τον Krugman (1993α)] στηρίχθηκε στην επί μακρόν έλλειψη υποδειγμάτων που να ενσωματώνουν τεχνολογίες παραγωγής με αύξουσες οικονομίες κλίμακας (Krugman, 1995). Αυτό συμβαίνει γιατί οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας στην παραγωγή δεν είναι συμβατές με τα υποδείγματα του πλήρους ανταγωνισμού. Με απλά λόγια, όταν η αύξηση του προϊόντος υπερβαίνει την αύξηση των συντελεστών της παραγωγής (δηλαδή, έχουμε αύξουσες αποδόσεις), από την άποψη της αποτελεσματικής χρήσης των πόρων είναι προτιμότερη η συγκέντρωση της παραγωγής σε μεγάλες (και λίγες) επιχειρήσεις – συνεπώς, η αγορά δεν λειτουργεί

γεί υπό συνθήκη πλήρους ανταγωνισμού. Όταν όμως ο ανταγωνισμός είναι ατελής, η οικονομική θεωρία συχνά βρίσκεται σε αδυναμία προσδιορισμού ενός συστήματος τιμών και παραγωγής, καθώς οι επιχειρήσεις εμπλέκονται σε στρατηγικού τύπου επιλογές και οι επιλογές της καθεμιάς δεν αφήνουν ανεπηρέαστες τις άλλες. Ακόμα χειρότερα, βρίσκεται σε αδυναμία να κατασκευάσει υποδείγματα γενικής ισορροπίας που να επιτρέπουν την ανάλυση της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων και των αγορών. Έτσι, επί μακρόν, οτιδήποτε ξέφευγε από τα υποδείγματα του πλήρους ανταγωνισμού (και, συνεπώς, των σταθερών αποδόσεων κλίμακας) ήταν σε μεγάλο βαθμό καταδικασμένο στην αφάνεια, καθώς δεν προσφερόταν για κατασκευή φορμαλιστικών υποδειγμάτων και, συνεπώς, έμενε έξω από τον κύριο κορμό της συζήτησης σε έναν επιστημονικό κλάδο που γνώρισε έντονη μαθηματικοποίηση τις τελευταίες δεκαετίες.⁸

Ωστόσο, οι αύξουσες εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας ήταν η καρδιά της επιχειρηματολογίας των θεωριών της συσσώρευσης. Επειδή όμως αυτά τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της παραγωγής δεν ήταν συμβατά με τη μορφή αγοράς του πλήρους ανταγωνισμού και επειδή ο πλήρης ανταγωνισμός ήταν η μόνη μορφή αγοράς που προσφερόταν για κατασκευή φορμαλιστικών υποδειγμάτων, οι θεωρητικοί των δεκαετιών του 1940 και του 1950 επέλεξαν να αποφύγουν τα «δεσμά» του φορμαλισμού και να παρουσιάσουν τις ιδέες τους με έναν πιο ελεύθερο, περιγραφικό ή βερμπαλιστικό τρόπο. Αυτή ακριβώς η έξοδος από τον κύριο κορμό της οικονομικής βιβλιογραφίας, η οποία έγινε για αντικειμενικούς λόγους, οδήγησε σε μεγάλο βαθμό στην περιθωριοποίηση των θεωριών αυτών και στην επικράτηση της νεοκλασικής προσέγγισης. Έτσι, ως τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η συνήθης ταξινόμηση των οικονομικών θεωριών του χώρου συμπεριλάμβανε τις νεοκλασικές θεωρίες της ισόρροπης ανάπτυξης στο κυρίαρχο ρεύμα οικονομικής σκέψης και κατέτασσε τις λοιπές θεωρίες (στις οποίες θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν και νεομαρξιστικές) συνολικά και περιληπτικά στις εναλλακτικές προσεγγίσεις.

8. Το υπόδειγμα του Lewis (1955) –σε αντίθεση με τις άλλες προσεγγίσεις εκείνης της εποχής– έτυχε καλύτερης υποδοχής από τη βιβλιογραφία και αποτέλεσε τη βάση για χιλιάδες επιστημονικές εργασίες, επειδή ακριβώς περιέγραφε το μετασχηματισμό της οικονομίας από αγροτική σε βιομηχανική με ένα απλό υπόδειγμα, που δεν στηριζόταν στις οικονομίες κλίμακας και μπορούσε, συνεπώς, να μαθηματικοποιηθεί.

Ο αυξανόμενος φορμαλισμός της οικονομικής ανάλυσης ήταν ένας σημαντικός λόγος για τον οποίο περιθωριοποιήθηκαν ιδέες και προσεγγίσεις που δεν μπορούσαν να εκφραστούν με απλά και συνεκτικά υποδείγματα, αλλά δεν ήταν ο μοναδικός. Κατ' αρχάς, στο επίπεδο της πολιτικής οικονομίας, ο παρεμβατισμός ως πολιτική ισότητας ευκαιριών και κοινωνικής δικαιοσύνης σπάνια υπήρξε επιλογή των αγορών ή της κύριας πολιτικής έκφρασής τους. Εξ ορισμού, μεταξύ αποτελεσματικότητας και ισότητας οι αγορές επιλέγουν πάντα την πρώτη, ενώ τα κοινωνικά κινήματα πιέζουν συνήθως για τη δεύτερη. Συνεπώς, σε μια περίοδο έντονων ρυθμών ανάπτυξης (και ευκαιριών υψηλής κερδοφορίας) ήταν «πολιτικά χρήσιμο» να υιοθετούνται θεωρήσεις της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος που προβλέπουν ένα θετικό αποτέλεσμα για όλους τους εμπλεκομένους. Σε αυτή την τάση συνηγορούσε και μια οπτιμιστική διάθεση και πεποίθηση στη δεκαετία του 1960 σύμφωνα με την οποία η χρυσή εποχή της μεταπολεμικής ταχείας ανάπτυξης θα συνεχιζόταν για πάντα και θα συνέβαλλε στην ανάπτυξη και των περιοχών σε υστέρηση. Επιπλέον, οι αναπτυξιακές προσπάθειες της εποχής έδιναν έμφαση στο εθνικό επίπεδο και όχι στο περιφερειακό, καθώς έπρεπε να ξεπεραστούν βασικά προβλήματα συγκρότησης θεσμών, ανάπτυξης αγορών και δημιουργίας υποδομών για το σύνολο της οικονομίας. Ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε στην περιθωριοποίηση των οικονομικών της συσσώρευσης ήταν η αποτυχία των προγραμμάτων βιομηχανικής ανάπτυξης σε μια σειρά αναπτυσσόμενων χωρών, που στηρίχθηκαν στον κεντρικό σχεδιασμό και την υποκατάσταση εισαγωγών. Αυτή η αποτυχία ενίσχυσε τη φερεγγυότητα του νεοκλασικού υποδείγματος και αποθάρρυνε τους οικονομολόγους να εργαστούν σε θεωρίες ανάπτυξης με έντονο παρεμβατικό χαρακτήρα. Σε αυτό ήρθε να προστεθεί η αποκαθήλωση του κενσιανισμού τη δεκαετία του 1970. Η νέα οικονομική ορθοδοξία, που εκφραζόταν τη δεκαετία του 1970 με τη νομισματική θεωρία του Freedman και στις αρχές της δεκαετίας του 1980 με τις μακροοικονομικές θεωρίες των ορθολογικών προσδοκιών και των οικονομικών κύκλων, απέρριπτε κάθε μορφή δημοσιονομικού παρεμβατισμού στην οικονομία, με το επιχείρημα ότι δεν έχει καμία επίδραση στο επίπεδο του ΑΕΠ και της απασχόλησης και απλώς αυξάνει τα ελλείμματα και τον πληθωρισμό.

Αν και οι παραπάνω παράγοντες εξηγούν πιθανότατα σε κάποιο βαθμό την απομάκρυνση των οικονομικών της συσσώρευσης από το προ-

σκήνιο της οικονομικής βιβλιογραφίας, αυτό δεν σημαίνει ότι οι βασικές τους ιδέες δεν χρησιμοποιήθηκαν. Αντίθετα, πολλά προγράμματα ανάπτυξης, κυρίως στην Ασία, έχουν τις βάσεις τους σε αυτές τις προσεγγίσεις.

1.4 Η επιστροφή των οικονομικών της συσσώρευσης

Από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα, σε μια σειρά από παράλληλες βιβλιογραφίες τείνει να υποστηρίζεται με διάφορα μέσα και διάφορες μεθόδους μια κεντρική θέση που είναι αντίθετη στη νεοκλασική θεώρηση. Η θέση αυτή καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι στη φύση του οικονομικού συστήματος της αγοράς να παράγει και να αναπαράγει οικονομικές ανισότητες σε διάφορα χωρικά επίπεδα. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτών των ανισοτήτων είναι ότι στηρίζονται σε μια συσσωρευτική διαδικασία και δεν έχουν παροδικό χαρακτήρα. Το κοινό αυτό πόρισμα προέρχεται από τρεις διαφορετικές σχολές: της αστικής οικονομικής (urban economics), που αποτελεί μια ταχέως αναπτυσσόμενη υποδιαίρεση της περιφερειακής επιστήμης, της θεωρίας της ενδογενούς ανάπτυξης (endogenous growth theory) και της νέας οικονομικής γεωγραφίας (new economic geography). Τα βασικά σημεία και τα συμπεράσματα κάθε προσέγγισης παρουσιάζονται στη συνέχεια.

1.4.1 Οικονομίες συγκέντρωσης και ανάπτυξη των πόλεων

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, αλλά κυρίως στη δεκαετία του 1980, άρχισε να γίνεται αντιληπτό στην οικονομική ανάλυση των πόλεων ότι η συγκέντρωση πληθυσμού και δραστηριοτήτων συμβάλλει στην αποτελεσματικότερη χρήση των πόρων και αυξάνει την παραγωγικότητά τους σε σχέση με άλλους εκτός των αστικών κέντρων τόπους εγκατάστασης (Segal, 1976· Moomaw, 1981· Henderson, 1983, 1986, 1988· Fujita κ.ά., 1999· Nakamura, 1985). Σύμφωνα με αυτήν τη θέση, που έρχεται σε αντίθεση με τη νεοκλασική αντίληψη της κινητικότητας των πόρων, η συγκέντρωση των επιχειρήσεων σε μεγάλους αστικούς σχηματισμούς οδηγεί σε μείωση του κόστους παραγωγής, εξαιτίας της λειτουργίας εσωτερικών και εξωτερικών οικονομιών κλίμακας. Οι εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, οι οποίες προσδιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το μέγεθος της

αγοράς και την εξειδίκευση που αυτή επιτρέπει, αν και θεωρούνται γενικά υπαρκτές, δεν απασχόλησαν τη βιβλιογραφία, λόγω του γνωστού προβλήματος της ασυμβατότητας με τον πλήρη ανταγωνισμό. Έτσι, το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στις εξωτερικές οικονομίες κλίμακας, οι οποίες ονομάστηκαν συλλήβδην οικονομίες συγκέντρωσης (*agglomeration economies*) (Combes κ.ά., 2011). Οι οικονομίες αυτές αφορούν κοστολογικά οφέλη που προέρχονται από το εξωτερικό περιβάλλον των επιχειρήσεων και χωρίζονται συνήθως σε δύο κατηγορίες: τις οικονομίες αστικής κλίμακας ή οικονομίες αστικοποίησης (*urbanization economies*) και τις οικονομίες χωρικής συσπείρωσης (*localization economies*). Οι οικονομίες αστικής κλίμακας ορίζονται ως οφέλη που προκύπτουν για τις επιχειρήσεις από το υψηλότερο επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας και τις υπηρεσίες που είναι διαθέσιμες στα μεγάλα αστικά κέντρα, ενώ οι οικονομίες συσπείρωσης ορίζονται ως οφέλη που προκύπτουν από τη συγκέντρωση ομοειδών επιχειρήσεων στην ίδια περιοχή.

Σε γενικές γραμμές, θα λέγαμε ότι η σχετική βιβλιογραφία διαθέτει επαρκή εμπειρικά αποτελέσματα για να υποστηρίξει ότι υπάρχουν σοβαρές οικονομίες συγκέντρωσης που εντοπίζονται στους μεγάλους αστικούς σχηματισμούς (Puga, 2010· Combes κ.ά., 2011· Duranton και Puga, 2004· Fujita κ.ά., 1999· OECD, 2015). Οι οικονομίες αυτές λειτουργούν ως δύναμη έλξης δραστηριοτήτων και παραγωγικών πόρων, που είναι ανάλογη του μεγέθους των πόλεων ή των κλαδικών συγκεντρώσεων τις οποίες φιλοξενούν, και συμβάλλουν στην αύξηση των χωρικών ανισοτήτων. Η κεντρομόλος δυναμική που αναπτύσσουν οι πάσης φύσεως οικονομίες συγκέντρωσης στα διάφορα χωρικά επίπεδα μπορεί να αντισταθμιστεί εν μέρει από την ανάγκη εξυπηρέτησης των περιφερειακών αγορών, μια ανάγκη που δεν ικανοποιείται όταν το κόστος μεταφοράς είναι υψηλό, και από την αύξηση του κόστους της γης στις μεγάλες πόλεις, ως αναπόφευκτη συνέπεια της συγκέντρωσης πληθυσμού και δραστηριοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη οικονομιών συγκέντρωσης έρχεται σε αντίθεση με τη βασική αντίληψη του νεοκλασικού υποδείγματος για την εξισοροπητική λειτουργία των μηχανισμών της αγοράς.

Η συμβολή αυτής της βιβλιογραφίας στην αποκατάσταση των αρχικών ιδεών των οικονομικών της συσσώρευσης ήταν καθοριστική. Αν και η ανάλυση στηρίχθηκε στις περισσότερες περιπτώσεις σε υποδείγματα μερικής ισοροπίας, ενσωματώθηκε γρήγορα στον κεντρικό κορμό της

οικονομικής βιβλιογραφίας, καθώς απέφυγε το βερμπαλισμό και στηρίχθηκε σε αποδεκτές μεθόδους οικονομετρικής ανάλυσης για τον έλεγχο των βασικών θεωρητικών θέσεων των υποδειγμάτων.

1.4.2 Η θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης

Η δεύτερη πρόκληση στη λογική και τα συμπεράσματα της νεοκλασικής ορθοδοξίας για τη δυνατότητα ισόρροπης ανάπτυξης προήλθε από τη θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης, όπως την παρουσίασε ο Romer (1986). Η ανάλυσή του στηρίχθηκε σε ένα υπόδειγμα γενικής ισορροπίας (αντίστοιχο με αυτό του Solow), στο οποίο όμως επικρατούν αύξουσες αποδόσεις κλίμακας. Σύμφωνα με τη βασική θέση του υποδείγματος, οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας προκύπτουν από τη συσσώρευση της γνώσης ως εξής: (α) η γνώση παράγεται ως αποτέλεσμα πόρων που κατανέμονται στην έρευνα και υπόκειται σε φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας, δηλαδή η αύξηση της γνώσης είναι λιγότερο από αναλογική σε σχέση με την αύξηση των πόρων, (β) η συμβολή της γνώσης στην παραγωγή του προϊόντος μιας επιχείρησης υπόκειται σε αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, δηλαδή το προϊόν αυξάνεται αναλογικά περισσότερο σε σχέση με τη βελτίωση της γνώσης, και (γ) η γνώση που παράγεται σε μια επιχείρηση δημιουργεί θετικές εξωτερικές οικονομίες για όλες τις επιχειρήσεις.

Το υπόδειγμα του Romer είναι το πρώτο υπόδειγμα γενικής ισορροπίας που συνδυάζει εσωτερικές και εξωτερικές οικονομίες κλίμακας, για να υποδείξει ότι η ανάπτυξη είναι μια συσσωρευτική διαδικασία. Η συνδυασμένη επίδραση των παραπάνω σχέσεων οδηγεί σε επενδύσεις με αύξουσες αποδόσεις κλίμακας (και όχι φθίνουσες, όπως στο νεοκλασικό υπόδειγμα). Αυτό σημαίνει ότι μεγάλες επενδύσεις αυξάνουν αναλογικά περισσότερο το προϊόν (και το ΑΕΠ) από ό,τι μικρές. Κατ' αναλογία, οι ρυθμοί ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων χωρών μπορεί κάλλιστα να είναι υψηλότεροι από αυτούς των αναπτυσσόμενων χωρών και, συνεπώς, τα επίπεδα ανάπτυξης να αποκλίνουν, αντί να συγκλίνουν.

Ο Romer παραθέτει διαχρονικά στοιχεία για τις ΗΠΑ την περίοδο 1800-1978 και παρατηρεί ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης διαχρονικά αυξάνονται, αντί να μειώνονται (όπως θα ανέμενε το νεοκλασικό υπόδειγμα του Solow). Αυτό υποδεικνύει ότι διαχρονικά υπάρχουν αύξουσες και όχι φθίνουσες αποδόσεις στις επενδύσεις κεφαλαίου. Επίσης, παραθέτει στοιχεία από διε-

θνείς στατιστικές σειρές, στα οποία φαίνεται ότι ο μέσος ρυθμός ανάπτυξης των χωρών του ΟΟΣΑ στην περίοδο 1950-80 ήταν μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των αναπτυσσόμενων χωρών. Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται από τον Baumol (1986), ο οποίος στο υπόδειγμά του παρατηρεί, αφενός, μια τάση σύγκλισης μεταξύ των κατά κεφαλή εισοδημάτων των βιομηχανικών χωρών και, αφετέρου, μια τάση απόκλισης μεταξύ των εισοδημάτων των αναπτυγμένων και των αναπτυσσόμενων χωρών.

Οι δύο αυτές εργασίες, αλλά κυρίως αυτή των Barro και Sala-i-Martin (1991, 1992), πυροδότησαν μια σειρά μελετών, οι οποίες επιχειρούν την εκτίμηση των τάσεων σύγκλισης ή απόκλισης μεταξύ χωρών στο νέο διεθνοποιημένο οικονομικό περιβάλλον, καθώς και μεταξύ περιφερειών ενός ενιαίου οικονομικού χώρου όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση/ΕΕ (Abraham και Van Rompy, 1995· Armstrong και Taylor, 1993· Armstrong, 1995· Molle και Boeckhout, 1995· Sala-i-Martin, 1996). Στο επίκεντρο των αναλύσεων βρίσκεται μια προσπάθεια εμπειρικής αξιολόγησης των θέσεων του νεοκλασικού υποδείγματος για ισόρροπη ανάπτυξη. Αν και οι περισσότερες μελέτες οδηγούν στο συμπέρασμα ότι παρατηρείται σημαντική μείωση του επιπέδου των ανισοτήτων, ορισμένες από αυτές (Fagerberg και Verspagen, 1996· Funke, 1995· Chatterji και Dewhurst, 1996) συγκλίνουν με τις απόψεις του Baumol, αναφέροντας την ύπαρξη επιλεκτικών τάσεων και ομαδοποιήσεων (convergence clubs) και ασύμμετρων διαταραχών (shocks) στις διάφορες οικονομίες που οδηγούν σε χωρικές ανισοροπίες. Ο Rodriguez-Pose (1999) διαπιστώνει ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικά τάσεις σύγκλισης μεταξύ των περιφερειών της ΕΕ, ενώ ο Πετράκος (Petrakos, 2001) βρίσκει σημαντικές τάσεις απόκλισης μεταξύ των περιφερειών των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης.⁹ Αλλά και αυτές οι μελέτες που διαπιστώνουν τάσεις σύγκλισης αναφέρονται ουσιαστικά σε μια αμυδρή τάση. Όπως τονίζει ο De la Fuente (2000), οι περισσότερες εκτιμήσεις δείχνουν ότι θα απαιτηθούν αρκετές δεκαετίες προκειμένου να συγκλίνουν οι λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές στον μέσο όρο. Επιπλέον, τα περισσότερα από αυτά τα υποδείγματα εμφανίζουν τις εξής δύο αδυναμίες: (α) χρησιμοποιούν στατιστικά δείγματα στα οποία κυριαρχούν ποσοτικά οι αναπτυγμένες χώρες ή περιφέ-

9. Για εκτενέστερη και πιο πρόσφατη βιβλιογραφική επισκόπηση, βλ. Κεφάλαιο 3.

ρειες, οπότε οι τάσεις σύγκλισης είναι κάτι το αναμενόμενο, και (β) εξαιρούν (για την ακρίβεια, διατηρούν σταθερή) την επίδραση μιας σειράς παραγόντων οι οποίοι έχουν σχέση με τη διάρθρωση και τα χαρακτηριστικά της οικονομίας.¹⁰ Μα, ακριβώς αυτοί είναι οι παράγοντες που ευθύνονται για τις τάσεις απόκλισης και η δική τους παρουσία διαφοροποιεί τις χώρες ή τις περιοχές. Εξαιρώντας την επίδρασή τους, είναι λογικό να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα της σύγκλισης, καθώς στην ουσία συγκρίνει τις διαχρονικές τάσεις δύο όμοιων (αλλά ανύπαρκτων) οικονομιών. Από μια μελέτη σε πανευρωπαϊκό επίπεδο (Petraikos κ.ά., 2000· Petraikos, 2000), φαίνεται ότι οι τάσεις που επικράτησαν είναι σαφώς τάσεις απόκλισης.¹¹ Η μετάβαση από τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία της αγοράς δεν οδήγησε τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης ούτε σε μια «έκρηξη» ανάπτυξης, ούτε, φυσικά, σε μια γρήγορη σύγκλιση με τα επίπεδα ανάπτυξης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Αντίθετα, τις οδήγησε σε μια –διαφοροποιημένης έντασης– «έκρηξη» προβλημάτων και, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, σε τάσεις απόκλισης, καθώς η έκθεση των οικονομιών τους στον διεθνή ανταγωνισμό κατέστρεψε σημαντικό τμήμα της ήδη σαθρής παραγωγικής τους βάσης.

1.4.3 Η νέα οικονομική γεωγραφία

Η σχολή αυτή είναι η πλέον πρόσφατη και ξεκίνησε στην ουσία με μια πρωτοποριακή εργασία του Krugman (1991), η οποία εξετάζει σε ένα υπόδειγμα γενικής ισορροπίας τις χωρικές δυναμικές που αναπτύσσονται σε μια οικονομία της οποίας οι αγορές λειτουργούν σε καθεστώς ατελούς ανταγωνισμού, τα προϊόντα είναι διαφοροποιημένα, η παραγωγή στο επίπεδο της επιχείρησης υπόκειται σε αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, η κινητικότητα εργασίας και κεφαλαίου είναι έντονη και το κόστος μεταφοράς είναι μη μηδενικό.¹² Το βασικό συμπέρασμα αυτής της ανάλυσης είναι ότι το κόστος μεταφοράς και, συνεπώς, ο γεωγραφικός παρά-

10. Σε αυτή την περίπτωση εκτιμάται ο υπό συνθήκη συντελεστής σύγκλισης (conditional β -convergence coefficient). Για μια αναλυτική παρουσίαση αυτής της βιβλιογραφίας και της μεθόδου που ακολουθείται, βλ. Petraikos και Saratsis, 2000.

11. Βλ. και βιβλιογραφική επισκόπηση στο Κεφάλαιο 3.

12. Μια αρκετά κατατοπιστική συζήτηση για το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της Νέας Οικονομικής Γεωγραφίας, βλ. Fujita και Krugman, 2004.

γοντας παίζουν ρυθμιστικό ρόλο στην κατανομή των δραστηριοτήτων στο χώρο. Όταν το κόστος μεταφοράς είναι υψηλό, οι επιχειρήσεις τείνουν να λειτουργούν ως μονοπώλια, που εγκαθίστανται στις επιμέρους περιφερειακές αγορές για να αποφύγουν την οικονομική επιβάρυνση της μεταφοράς προϊόντων. Αντίθετα, όταν το κόστος μεταφοράς μειώνεται (λόγω τεχνολογικών εξελίξεων ή νέων μεταφορικών υποδομών), οι επιχειρήσεις έχουν την τάση να συγκεντρώνονται στις μεγαλύτερες αγορές, όπου απολαμβάνουν οικονομίες συγκέντρωσης στην παραγωγή, χωρίς να κινδυνεύουν να χάσουν τις πλέον απομακρυσμένες αγορές. Συνεπώς, υπό συνθήκες χαμηλού ή φθίνοντος κόστους μεταφοράς, η συγκέντρωση της παραγωγής σε έναν μικρό αριθμό κέντρων είναι αυτοτροφοδοτούμενη. Από τη μια πλευρά, οι επιχειρήσεις επιλέγουν να εγκατασταθούν σε περιφέρειες με καλή πρόσβαση στις αγορές και, από την άλλη πλευρά, η πρόσβαση στις αγορές είναι καλύτερη σε περιφέρειες στις οποίες εγκαθίστανται οι περισσότερες επιχειρήσεις.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα που εξειδικεύεται από τον Fujita (1993) και κωδικοποιείται με απλό τρόπο από τον Thisse (2000) συσχετίζεται με την επίδραση της μορφής των αγορών στη χωρική συγκέντρωση των δραστηριοτήτων. Όσο αυξάνεται η διαφοροποίηση των προϊόντων (περνώντας από αγορές πλήρους σε αγορές μονοπωλιακού ανταγωνισμού) τόσο αυξάνεται και η πιθανότητα συγκέντρωσης των επιχειρήσεων σε έναν μικρό αριθμό clusters, καθώς η διαφοροποίηση απαλλάσσει τις επιχειρήσεις από την πίεση του ανταγωνισμού των τιμών και τους επιτρέπει να εκμεταλλευτούν τα πλεονεκτήματα που τους προσφέρουν οι οικονομίες συγκέντρωσης σε ένα διαφοροποιημένο περιβάλλον.

Συνεπώς, υπό συνθήκες χαμηλού κόστους μεταφοράς, η έντονη διαφοροποίηση των προϊόντων ευνοεί τη χωρική συγκέντρωση των δραστηριοτήτων. Αυτό υποδηλώνει όμως ότι οι μεγάλες αγορές δεν προσδιορίζονται μόνο από τον όγκο, αλλά και από την ποικιλία των παραγόμενων προϊόντων. Κατά τον Fujita (1993), η ποικιλία των παραγόμενων προϊόντων λειτουργεί επίσης συσσωρευτικά. Καθώς οι καταναλωτές δείχνουν έντονη προτίμηση στην ποικιλία, η ποικιλία συναρτάται με το μέγεθος της αγοράς και η παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων χαρακτηρίζεται από αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, είναι φανερό ότι οι μεγάλες πόλεις θα τείνουν να συγκεντρώνουν δυσανάλογα μεγάλα τμήματα πληθυσμού και δραστηριοτήτων. Αντίθετα, οι μικρές δεν θα έχουν το μέγεθος και το

εύρος των δραστηριοτήτων, για να επωφεληθούν από αυτού του είδους τη συσσωρευτική δραστηριότητα.

Σε μια άλλη εργασία, ο Krugman (1993β) δείχνει ότι η συσσωρευτική διαδικασία υπόκειται σε κάποιους κανόνες. Ξεκινώντας πάλι από ένα υπόδειγμα γενικής ισορροπίας, με αύξουσες οικονομίες κλίμακας στην παραγωγή και ελεύθερη κινητικότητα των συντελεστών της παραγωγής, αποδεικνύει ότι από μια τυχαία κατανομή της παραγωγής (και του πληθυσμού) σε N πόλεις προκύπτει πάντα ένα πρότυπο συγκέντρωσης της παραγωγής (και του πληθυσμού) σε λίγες (συνήθως δύο) πόλεις, σε όσες βρίσκονται γεωγραφικά σε αντιδιαμετρική θέση. Αυτό το πρότυπο χωροθέτησης, που τείνει να αναπαράγει, με τη χρήση υποδείγματος γενικής ισορροπίας, στοιχεία της θεωρίας των κεντρικών τόπων, έχει ένα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό, που παραπέμπει στη θεωρία της συσσωρευτικής αιτιότητας: οι πόλεις που συγκεντρώνουν τον κύριο όγκο της παραγωγής είναι όσες είχαν ευνοηθεί στην αρχική (τυχαία) κατανομή. Κάτι τέτοιο υποδηλώνει ότι, για να ευνοηθεί μια περιοχή από τη συσσωρευτική λειτουργία των μηχανισμών της ανάπτυξης (που ενεργοποιούνται όταν το κόστος μεταφοράς είναι αρκετά χαμηλό), απαιτείται να διαθέτει ένα ιστορικά διαμορφωμένο κρίσιμο μέγεθος (threshold) οικονομικής δραστηριότητας. Σε πόλεις που δεν διαθέτουν αυτό το κρίσιμο μέγεθος είναι αδύνατον να συντελεστεί οποιαδήποτε συσσώρευση. Ένα άλλο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του υποδείγματος είναι ότι μια πόλη, εκτός από το κρίσιμο μέγεθος, πρέπει να διαθέτει και μια «κρίσιμη» απόσταση από τη μεγαλύτερη πόλη της αρχικής κατανομής (η οποία θα ωφεληθεί περισσότερο από τις οικονομίες συγκέντρωσης), προκειμένου να βρεθεί έξω από την ακτίνα δράσης των εξαγωγικών της κλάδων.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να πούμε πως τα βασικά σημεία αυτής της νέας προσέγγισης είναι τα εξής: (α) καθώς διαχρονικά οι αποστάσεις και το κόστος μεταφοράς μειώνονται, ταυτόχρονα εξασθενούν και οι φυγόκεντρες δυνάμεις που αντιστάθμιζαν τη συσσωρευτική (κεντρομόλο) δυναμική των οικονομιών κλίμακας οι οποίες αναπτύσσονται στην παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων, (β) από ένα σημείο και μετά η συσσωρευτική διαδικασία αυτοτροφοδοτείται, καθώς οι μεγάλες και διαφοροποιημένες αγορές έλκουν νέες επιχειρήσεις, που με τη σειρά τους αυξάνουν την ήδη μεγάλη (σε σχέση με μικρότερες αγορές) ελκτικότητα, (γ) μια περιοχή μπορεί να επωφεληθεί από τη δυναμική της συσσώρευ-

σης ανάλογα με το αν διαθέτει ή όχι ένα κρίσιμο αρχικό μέγεθος και τις κατάλληλες γεωγραφικές συντεταγμένες.

Συνεπώς, ένα σημαντικό επίτευγμα των νέων προσεγγίσεων είναι η επανένταξη των θεωριών της συσσώρευσης (όπως της μεγάλης ώθησης και της συσσωρευτικής αιτιότητας) στο κυρίαρχο ρεύμα της οικονομικής σκέψης, απενοχοποιώντας τες ταυτόχρονα από την κατηγορία του ελλιπούς φορμαλισμού.

Ένα δεύτερο επίτευγμα είναι η αποκατάσταση της σχέσης της οικονομικής ανάλυσης του χώρου με την πραγματικότητα, δεδομένου ότι οι ανισότητες σε όλα τα χωρικά επίπεδα ήταν και παραμένουν σημαντικές, παρά την παρέλευση μιας μακράς περιόδου παρακολούθησής τους και παρά τη συστηματική ή περιπτωσιακή άσκηση παρεμβατικών πολιτικών. Στην οικεία για εμάς περίπτωση της ΕΕ, είναι πλέον σαφές ότι 50 σχεδόν χρόνια περιφερειακής πολιτικής στη μεταπολεμική περίοδο έχουν απλώς συμβάλει στη διατήρηση του *status quo* στο επίπεδο των περιφερειακών ανισοτήτων (Hurst κ.ά., 2000· EC, 1999, 2004). Παρά τους σημαντικούς πόρους που έχουν δαπανηθεί, οι πλέον αναπτυγμένες περιφέρειες της ΕΕ εξακολουθούν να διατηρούν ή να αυξάνουν τη διαφορά τους από τον μέσο όρο, ενώ οι πλέον καθυστερημένες φαίνεται να αδυνατούν να καλύψουν το χάσμα που τις χωρίζει από τις πρώτες. Αυτό σημαίνει, αναμφίβολα, ότι οι εξισορροπητικές πολιτικές έρχονται αντιμέτωπες με ισχυρές δυναμικές, που ευνοούν την περαιτέρω χωρική συγκέντρωση των δραστηριοτήτων.¹³ Οι νέες προσεγγίσεις στην οικονομική ανάλυση του χώρου μάς προσφέρουν μια ευκαιρία καλύτερης κατανόησης αυτών των δυναμικών.

1.5 Κατευθύνσεις σχεδιασμού και υλοποίησης περιφερειακών πολιτικών

Καθώς ο χώρος ενοποιείται, οι αποστάσεις μειώνονται και ο ανταγωνισμός αυξάνεται, νέοι βαθμοί δυσκολίας προστίθενται στην άσκηση πολιτικών για

13. Ένα σοβαρό και ενδιαφέρον ερώτημα είναι αν υπάρχουν άλλες φυγόκεντρες δυνάμεις στο χώρο –πλην των παρεμβατικών πολιτικών– που να αντισταθμίζουν τις τάσεις πόλωσης των οικονομιών συγκέντρωσης. Μια πρώτη απάντηση είναι ότι ασφαλώς υπάρχουν, αλλά δεν είναι αυτές που περιγράφει η νεοκλασική προσέγγιση, δηλαδή οι φθίνουσες αποδόσεις των επενδύσεων, η μετανάστευση (που έχει τα αντίστροφα

την ανάπτυξη των περιοχών σε υστέρηση. Ένα αυξανόμενο σε σημασία τμήμα της σχετικής βιβλιογραφίας υποδεικνύει ότι αυτές οι δυσκολίες είναι εγγενείς και οφείλονται στη δυναμική της συσσώρευσης, που χαρακτηρίζει τις παραγωγικές διαδικασίες, την τεχνολογική πρόοδο και τη γνώση.

Σε αυτά τα δεδομένα, τι πολιτικές μπορούν να αντιπαραθέσουν οι περιφέρειες σε υστέρηση, για να αποφύγουν την περαιτέρω συμπίεση της παραγωγικής τους βάσης; Για αυτό το απλό ερώτημα, δεν υπάρχει δυστυχώς –ή ευτυχώς– μια απλή απάντηση. Κάθε περιφέρεια τελικά θα ακολουθήσει τον δικό της δρόμο, με τις δικές της εμπειρίες, οι οποίες συχνά δεν συνιστούν καν παραδείγματα προς μίμηση (ή αποφυγή). Όμως η γνώση που διαθέτουμε τώρα από την επιστημονική ανάλυση και τη συλλογική εμπειρία μάς επιτρέπει να κωδικοποιήσουμε κάποια βασικά συμπεράσματα, τα οποία, ενδεχομένως, να φανούν χρήσιμα στο σχεδιασμό των επιμέρους πολιτικών.

Το πρώτο συμπέρασμα είναι ότι οι δυνατότητες των πολιτικών να αντισταθμίσουν τις δυναμικές των αγορών είναι, ούτως ή άλλως, περιορισμένες, γεγονός που (σε συνδυασμό με τη στενότητα πόρων για άσκηση πολιτικών) επισημαίνει την ανάγκη *σωστού σχεδιασμού και συντονισμού* μεταξύ των επιπέδων και αποτελεσματικής εφαρμογής των περιφερειακών προγραμμάτων. Δεν θα πρέπει η διαθεσιμότητα των ευρωπαϊκών πόρων να δημιουργεί την ψευδαίσθηση της «άνετης» ή «χαλαρής» κατανομής τους σε δράσεις. Καθώς οι ανταγωνιστικές πιέσεις που αντιμετωπίζουν οι περιφέρειες είναι σήμερα πιο έντονες από ποτέ, στόχος θα πρέπει να είναι η μέγιστη δυνατή (και μετρήσιμη) αξιοποίηση των πόρων.

Το δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι, για να είναι αποτελεσματική μια πολιτική, απαιτούνται ένα *κρίσιμο μέγεθος δράσεων* και μια χωρική και θεματική επικέντρωση, γεγονός που υποδηλώνει ότι θα πρέπει να αποφεύγεται η διασπορά των πόρων. Αυτό σημαίνει ότι, αφενός, ο κατακερματισμός των πόρων σε μικρής σημασίας έργα θα πρέπει να αποφευχθεί και,

αποτελέσματα) και η ανάπτυξη του διαπεριφερειακού εμπορίου (που συνήθως καταλήγει σε ασύμμετρες σχέσεις και τεχνολογική εξάρτηση). Οι υπαρκτές φυγόκεντρες δυνάμεις ή δυνάμεις τριβής σχετίζονται με τη μακροχρόνια διάχυση της γνώσης, τις πάσης φύσεως ακαμψίες, που παρεμποδίζουν την αυτόματη προσαρμογή, το κόστος μετακίνησης, τους πολιτισμικούς παράγοντες και όσους παράγοντες συνδέονται με τον κορεσμό των μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων (κόστος της γης, ποιότητα ζωής, περιβάλλον, χρόνος κτλ.).

αφετέρου, τα ζητούμενα θα πρέπει να είναι σε κάθε περίπτωση η συγκέντρωση των πόρων και η στήριξη των υπαρχόντων (ή νέων) συγκριτικών πλεονεκτημάτων της παραγωγικής βάσης.

Το τρίτο συμπέρασμα αφορά τον συνεχή εμπλουτισμό των τοπικών παραγωγικών δομών τόσο με γνώση (και η δημιουργία μηχανισμών μετατροπής της γνώσης σε καινοτομία και επιχειρηματική δράση) όσο και με νέες δραστηριότητες, που θα διαφοροποιούν το τοπικό προϊόν και θα ενισχύουν τις διασυνδέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων, συμβάλλοντας έτσι στο σχηματισμό οικονομιών συγκέντρωσης στην περιφέρεια.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Abraham, F. και Van Rompy, P. (1995), «Regional convergence in the European Monetary Union», *Papers in Regional Science*, τόμ. 74, τχ. 2 (Απρίλιος).
- Armstrong, H.W. (1995), «Convergence among regions of the European Union, 1950-1990», *Papers in Regional Science*, τόμ. 74, τχ. 2 (Απρίλιος).
- Armstrong, H. και Taylor, J. (1993), *Regional Economics and Policy*, Harvester.
- Barro, R.J. και Sala-i-Martin, X. (1991), «Convergence across states and regions», *Brookings Papers on Economic Activity I*, σ. 107-182.
- Barro, R.J. και Sala-i-Martin, X. (1992), «Convergence», *Journal of Political Economy*, τόμ. 100, σ. 223-251.
- Baumol, W.J. (1986), «Productivity growth, convergence and welfare what the long-run data show», *American Economic Review*, τόμ. 76, τχ. 5 (Δεκέμβριος), σ. 1072-1085.
- Capello, R. και Nijkamp, P., (2009), (επιμ.), *Handbook of Regional Growth and Development Theories*, Edward Elgar.
- Cheshire, P. και Duranton, G. (2004), «Recent developments in urban and regional economics», *The International Library of Critical Writings in Economics* (182), Edward Elgar Publishing.
- Chatterji, M. και Dewhurst, J. (1996), «Convergence clubs and relative economic performance in Great Britain, 1977-1991», *Regional Studies*, τόμ. 30, τχ. 1 (Φεβρουάριος), σ. 31-40.
- Combes, P.-P., Duranton, G. και Gobillon, L. (2011), «The identification of agglomeration economies», *Journal of Economic Geography*, τόμ. 11, σ. 253-266.
- De la Fuente, A. (2000), «Convergence across countries and regions: Theory and empirics», *EIB Papers*, τόμ. 5, τχ. 2, σ. 25-45.

- Dicken, P. και Lloyd, P. (1990), *Location in Space: Theoretical Perspectives in Economic Geography*, Harper Collins Publishers, Νέα Υόρκη.
- Duranton, G. και Puga, D. (2004), «Micro-foundations of urban agglomeration economies», στο J.V. Henderson και J.-F. Thisse (επιμ.), *Handbook of Urban and Regional Economics*, North-Holland, Άμστερνταμ, τόμ. 4, σ. 2063-2117.
- European Commission/EC (1999), *Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of the Regions in the European Union*, Office for Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο.
- European Commission/EC (2004), *A New Partnership for Cohesion: Convergence, Competitiveness, Cooperation*, Office for Official Publications of the European Communities, Λουξεμβούργο.
- Fagerberg, J. και Verspagen, B. (1996), «Heading for divergence? Regional Growth in Europe reconsidered», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 34, τχ. 3, σ. 431-448.
- Fischer, M. και Nijkamp, P. (2014), (επιμ.), *Handbook of Regional Science*, Springer.
- Fleming, J. (1955), «External economies and the doctrine of balanced growth», *Economic Journal*, τόμ. 65, σ. 241-256.
- Fujita, M. (1993), «Monopolistic competition and urban systems», *European Economic Review*, τόμ. 37, σ. 308-315.
- Fujita, M. και Krugman, P. (2004), «The new economic geography: Past, present and the future», *Papers in Regional Science*, τόμ. 83, σ. 139-164.
- Fujita, M., Krugman, P. και Venables, A. (1999), *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, The MIT Press, Cambridge MA.
- Funke, M. (1995), «Europe's monetary Future one market, one money», *Discussion Paper No. DP 1-95*, Centre for Economic Forecasting, London Business School.
- Henderson, V. (1983), «Industrial bases and city sizes», *American Economic Review*, τόμ. 73, τχ. 2, σ. 1964-1968.
- Henderson, V. (1986), «Efficiency of resource usage and city size», *Journal of Urban Economics*, τόμ. 19, τχ. 1, σ. 42-70.
- Henderson, V. (1988), *Urban Development*, Oxford University Press.
- Hirschman, A. (1958), *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven, Κονέκτικατ.
- Hurst, C., Thisse, J.F. και Vanhoudt, P. (2000), «What diagnosis for Europe's ailing regions», *EIB Papers*, τόμ. 5, τχ. 1, σ. 9-29.
- Krugman, P. (1991), «Increasing returns and economic geography», *Journal of Political Economy*, τόμ. 99, σ. 183-199.
- Krugman, P. (1993α), «Towards a counter – counterrevolution in Development

- Theory», *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics*, The World Bank, σ. 15-38.
- Krugman, P. (1993β), «On the number and location of cities», *European Economic Review*, τόμ. 37, σ. 293-298.
- Krugman, P. (1995), *Development, Geography and Economic Theory*, The MIT Press, Cambridge MA.
- Lewis, A. (1955), *The Theory of Economic Growth*, Allen and Unwin, Λονδίνο.
- Molle, W. και Boeckhout, S. (1995), «Economic Disparity under Conditions of Integration – A Long Term View of the European Case», *Papers in Regional Science*, τόμ. 74, τχ. 2 (Απρίλιος).
- Moomaw, R.L. (1981), «Productivity and city size», *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 96, σ. 675-688.
- Moroney, J. και Walker, J. (1966), «A regional test of the Heckscher – Ohlin hypothesis», *Journal of Political Economy*, τόμ. 45, τχ. 5, σ. 803-832.
- Myrdal, G. (1957), *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, Hutchinson.
- Nakamura, R. (1985), «Agglomeration economies and urban manufacturing industries: A case of Japanese cities», *Journal of Urban Economics*, τόμ. 17, σ. 108-124.
- OECD (2009), *How Regions Grow: Trends and Analysis*, OECD Publishing.
- OECD (2015), *The Petropolitan Century: Understanding urbanization and its Consequences*, OECD Publishing, Παρίσι.
- Petrakos, G. και Saratsis, G. (2000), «Regional inequality in Greece», *Papers in Regional Science*, τόμ. 79, σ. 1-18.
- Petrakos, G., Mayer, G. και Gorzelak, G. (2000), «The new economic geography of Europe», στο Petrakos, Maier και Gorzelak (επιμ.), *Integration and Transition in Europe: The Economic Geography of Interaction*, Routledge, Λονδίνο, σ. 1-37.
- Petrakos, G. (2000), «The spatial impact of East-West integration in Europe», στο Petrakos, Maier και Gorzelak (επιμ.), *Integration and Transition in Europe: The Economic Geography of Interaction*, Routledge, Λονδίνο, σ. 38-68.
- Petrakos, G. (2001), «Patterns of regional inequality in transition economies», *European Planning Studies*, τόμ. 9, τχ. 3, σ. 359-383.
- Perroux, F. (1955), «Note sur la notion de pole de croissance», *Economie Appliquee*, τόμ. 7, σ. 307-320.
- Perroux, F. (1970), «A note on the concept of growth poles», στο D. McKee, R. Dean και W. Leahy (επιμ.), *Regional Economics Theory and Practice*, Free Press, σ. 93-103.
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A. και Tomaney, J. (2006), *Local and Regional Development*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη.
- Puga, D. (2010), «The magnitude and causes of agglomeration economies», *Journal of Regional Science*, τόμ. 50, τχ. 1, σ. 203-219.

- Rodriguez-Pose, A. (1999), «Convergence or divergence? Types of regional responses to socio-economic change in Western Europe», *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, τόμ. 90, τχ. 4, σ. 367-378.
- Romer, P. (1986), «Increasing returns and long-run growth», *Journal of Political Economy*, τόμ. 94, τχ. 5, σ. 1002-1037.
- Rosenstein-Rodan, P. (1943), «Problems of industrialization of Eastern and Southeastern Europe», *Economic Journal*, τόμ. 53, σ. 202-211.
- Sala-i-Martin, X. (1996), «Regional cohesion: evidence and theories of regional growth and convergence», *European Economic Review*, τόμ. 40, σ. 1325-1352.
- Segal, D. (1976), «Are there returns of scale in city size?», *Review of Economics and Statistics*, τόμ. 89, σ. 393-413.
- Solow, R. (1956), «A contribution to the theory of economic growth», *Quarterly Journal of Economics*, τόμ. 70, τχ. 1, σ. 101-108.
- Thisse, J.F. (2000), «Agglomeration and regional imbalance: Why and is it bad?», *EIB Papers*, τόμ. 5, τχ. 2, σ. 47-67.
- Williamson, J. (1965), «Regional inequalities in the process of national development: A description of patterns», *Economic Development and Cultural Studies*, τόμ. 13, τχ. 4, σ. 1-84.

Ελληνόγλωσση

- Πετράκος, Γ. (1993), «Η κινητικότητα της εργασίας στο χώρο και η ανεργία των αστικών κέντρων: Από τα νεοκλασικά στα πιθανολογικά υποδείγματα», στο Π. Γετίμης, Γ. Καυκαλάς και Ν. Μαραβέγιας, *Αστική και περιφερειακή ανάπτυξη – Θεωρία, μεθοδολογία, πολιτική*, Θεμέλιο, Αθήνα, σ. 211-238.